

Folkskoleväsende och industrialisering i Norra Sverige: Relationer mellan Olofsfors järnbruk och Nordmaling socken vid organiseringen av folkskoleväsendet i 1800-talets decentraliserade skolsystem

Lina Spjut & Fredrik Olsson Spjut

Abstract • Mass-Schooling and pre-industrialisation in Northern Sweden: Relations between Olofsfors Ironworks and Nordmaling parish in the organization of Elementary schools in the 19th century decentralized school system. From the mid-nineteenth century, Sweden went through a transformation from an agricultural to an industrial society which led to new demands on the parishes. With the First Elementary School Act in 1842, Sweden's school system was formalised. The decentralised system formed by the First Elementary School Act, stated that every parish should establish at least one school in every parish. At this time, half of Sweden's parishes already had some form of public schools, which were run by parishes, private organisations, donations, or pre-industrial companies, as for example Ironworks. Regardless of who ran the school, the parish was responsible and were the one who would report school results to the bishop's office, so the relationship between the private actor and the parish was important. In this article we study how the relationship between Olofsfors Ironwork and the local parish, Nordmaling developed during the nineteenth century, and how these turbulent times affected the relationship. This is discussed in relation to earlier research and has been analysed through discourse analysis.

Keywords • mass schooling [folkskoleväsende], industrialisation [industrialisering], northern Sweden [norra Sverige], socknar [parishes]

Inledning och forskningsproblem

I och med folkskolestadgan år 1842 ålades Sveriges socknar att etablera och driva minst en skola i varje socken inom en femårsperiod, något som ofta felaktigt tolkats som starten för folkskolorna i Sverige.¹ Vid inrättandet 1842 hade redan hälften av Sveriges socknar någon form av folkskola.² Inte heller var barnens närvaro i skolan och de kunskaper de skulle tillförskansa sig Folkskolestadgans viktigaste bidrag, snarare var folkskolestadgan betydande för folkskolans organisation rörande vem

1 Socken kan ofta förstås synonymt med församling, även om det i praktiken inte var fullt ut detsamma. Från 1600-talet administrerades socknen i en borgerlig och en kyrklig del: socknen och församlingen. Området var territoriellt sammanfallande, men hade olika ansvarsområden. Sockenstämman bestod vanligtvis av ett antal väl besuttna sockenbor och ordföranden var församlingens kyrkoherde. Efter folkskoleförordningen 1842 inrättades skolråd, vilka skulle besluta om skolväsendet. Sockenstämmans beslutsfunktion över skolväsendet övergick alltså därmed till skolrådet. Dock låg ansvaret för skolverksamheten och inrapportering till domkapitlet på kyrkan, alltså församlingen. Sockenstämman och skolrådet nedtecknade sina verksamheter i egna protokoll. Se Louise Lönnroth, "Kyrkoarkiven: Från medeltiden till idag," i *Den svenska socknen* (Stockholm: Riksarkivets årsbok, 2016), 59–60; SFS 1842:19, *Kongl. Maj:ts nådiga stadga angående Folk-undervisningen i Riket*: Given den 18 Junii 1842, §2). I denna artikel används "socken" vid hänvisningar till sockenstämmoprotokoll och skolansvar efter 1842. Vid de fallen "församling" används beror det på att just församlingen avses, att skolverksamhet före 1842 diskuteras, alternativt att tidigare forskning eller källa använt begreppet som i exemplet om fattigkassan.

2 Carin Bergström, *Skolmostrar och läsmästare: lärare på landet före folkskolereformen 1842* (Stockholm: Nordiska museet, 2000); Johannes Westberg, *Att bygga ett skolväsende: Folkskolans förutsättningar och framväxt 1840–1900* (Lund: Nordic Academic Press, 2014).

som ansvarade för skolan och på vilket sätt. Folkskolestadgan slog fast att de drygt 2 300 socknarna var och en fick ansvaret att inrätta, bygga och bekosta folkskoleverksamhet, vilket var ett tydligt decentraliserande av folkskoleverksamheten.³ Folkskolestadgan ålade även varje socken att bilda särskilda skolstyrelser för ändamålet, vilka skulle se till att det upprättades skolor samt övervaka och tillse folkundervisningen i den egna socknen.⁴ Folkskoleväsendet var en stor kostnad för socknarna, som exempel kan sägas att år 1874 utgjorde en tredjedel av den kommunala budgeten av just skolkostnader.⁵ De vanliga finansieringsmedlen för skolverksamheten var avgifter och olika donationer, men lokala skatter var den vanligaste och viktigaste inkomstkällan.⁶ Folkskolestadgan gav även direktiv gällande enskilda skolor vilka kunde bekostas och drivas helt eller delvis av annan aktör än socknen, men skolan skulle ändå stå under Skolstyrelsens tillsyn.⁷

Enskilda skolor fick alltså inrättas och drivas av enskild ägare, men var skyldiga att följa folkskolestadgans direktiv, och skulle rapportera och svara inför skolstyrelsen som var ytterst ansvarig för all folkskoleundervisning inom distriktet. Skrivningen i folkskolestadgan öppnade upp för donationer, men också för att skolor, fortsatt eller framledes, kunde drivas av andra än socknen, vilket var nödvändigt för att avlasta socknens kostnader för skolverksamheten.⁸

Att upprätta och driva skolor kunde leda till oklarheter, frågor och även konflikter såväl inom, som mellan socknar.⁹ En studie om Sundsvallsområdets skolor visar på typer av frågor som uppkom och mellan vilka individer och grupper friktion förekom. Resultatet visar att de grundläggande konfliktytorna som uppkom i folkskoleverksamheten under 1800-talet hade sin grund snarare i specifika sociala, ekonomiska och politiska konflikter, än i skolfrågor.¹⁰ Med utgångspunkt i dessa konfliktytor ämnar denna studie fokusera på relationen mellan en norrländsk förindustriell verksamhet, Olofsfors järnbruk och Nordmaling socken, där Olofsfors järnbruk drev skolor, medan Nordmaling socken ytterst ansvarade för skolverksamheten. Nordmaling är geografiskt placerat vid kusten och ligger nära gränsen mellan Västerbotten och Ångermanland, ca fem mil söder om Umeå och femton mil norr om Härnösand. Olofsfors bruk anlades knappa fem kilometer från det etablerade samhället runt Nordmalings kyrka.

Syftet med studien är att genom att analysera relationerna mellan Nordmaling socken (vilka ansvarade för skolverksamheten i Nordmaling skoldistrikt) och Olofs-

3 Johannes Westberg, "A Conflicted Political Will to Levy Local Taxes: Inequality and Local School Politics in Sweden 1840–1900," *Nordic Journal of Studies in Educational Policy* 4, nr 1 (2018a), 4.

4 SFS 1842:19, §2, s. 3.

5 Jens Andersson and Thor Berger, "Elites and The Expansion of Education in Nineteenth-Century Sweden," *The Economic History Review* 72, nr 3 (2018), 7; Socknarna övergick till att bli kommuner 1862, se Lars Magnusson, *Sveriges ekonomiska historia* (Lund: Studentlitteratur, 2016), 242.

6 Andersson and Berger (2018), 7.

7 SFS 1842:19, §12–13.

8 Christina Florin och Ulla Johansson, 'Alla dessa barnen,' *sågverksepoken och folkskolans historia i Skön 1850–1919* (Umeå: Arbetsrapporter från Pedagogiska institutionen Umeå universitet, 1984), 12.

9 Se exempelvis: Westberg (2014); Westberg (2018a); Johannes Westberg, "How Did Teachers Make a Living: The Teacher Occupation, Livelihood Diversification and The Rise of Mass Schooling in Nineteenth-Century Sweden," *History of Education* 48, nr 1 (2018b), 19–40; Florin och Johansson (1984).

10 Westberg (2018a), 9.

fors järnbruk (vilka drev skolor i anslutning till brukssamhället) bidra till *hur* dessa relationer såg ut och fungerade mellan en förindustriell verksamhet och ett skol-distrikt rörande folkskoleverksamheten under 1800-talet. Hur organiserades och sköttes skolorna som var upprättade och drevs av Olofsfors bruk och Nordmaling socken? Vilka exempel på konfliktytor fanns mellan representanter för Nordmaling socken och Olofsfors bruk under tidigt 1800-tal till mitten av 1800-talet? Vilka diskurser om konfliktytor kan utläsas av resultatet ovan?

Genom att besvara dessa frågor, ämnar denna studie bidra till forskningen om hur relationerna mellan förindustriell verksamhet, industrialisering och utbildning såg ut, men också specifikt bidra till kunskapsområdet om norrländska järnbruks folkskoleverksamhet under 1800-talet.

Källmaterial, urval, begreppsanvändning och metod

I studien används flera olika källmaterial, både arkivmaterial och offentliga rapporter. Arkivmaterialet från Olofsfors bruksarkiv, som finns som depå vid Företagsarkivet i Westerbotten, innehåller olika arkivposter. Materialet består av kapitalböcker, korrespondensutdrag och manuskript.¹¹ Vid Riksarkivet i Härnösand har både tryckt och digitaliserat material använts. Det digitaliserade materialet är sockenstämmoprotokoll från Nordmaling 1766–1862, och det tryckta materialet är handlingar angående folkskolor, dels skrivelser, dels Folkskoleinspektörernas årsberättelser.¹² Därutöver har offentliga rapporter studerats, varav det viktigaste verket är *Berättelser om folkskolorna i riket*, vilka är folkskoleinspektörernas offentliga rapporter som är tryckta och utgivna 1861–1910. I denna artikel har alla årgångar inom studiens tidsspän studerats.¹³ Även materiel som författats om Olofsfors bruk och Nordmaling socken har studerats, dock har de sällan varit inriktade mot skolverksamhet, men har bidragit med att ge en bild av järnbruket och socknen för tiden, detta kan dock inte räknas som källmaterial, men som viktigt bidragande kontextualiseringsmaterial.

Ovanstående material från Företagsarkivet i Westerbotten och Riksarkivet har lästs i sin helhet och sedan har de protokoll som rör Olofsfors bruk kombinerat med någon form av social verksamhet lyfts in i studien. Till sociala verksamheter har skola räknats in, men också exempelvis fattigvård, barnmorskor, pension och liknande frågor. Sådant som berört vägbyggen, markanvändning eller likande har hamnat utanför studiens intressesfär. Urvalet av studiens sociala verksamheter har gjorts för att studera hur relationerna mellan de olika parterna påverkats genom ett gemensamt ansvar för dessa verksamheter. De sociala verksamheter som lyfts fram och som tolkats som potentiella ”konfliktytor” är sådana spørsmål som tydligt lyft ett problem som behövt en lösning, exempelvis hur fattigkassan skulle finansieras, hur skolbyggen eller lärarlöner skulle organiseras och finansieras, samt hur skolornas uppgifter skulle redovisas och rapporteras till domkapitlet. Dessa spørsmål, eller konfliktytor,

11 Kapitalböcker, Olofsfors bruksarkiv, G 11:4, Företagsarkivet i Westerbotten; Utdrag från Protokoll, correspondens, Olofsfors bruksarkiv, F1:20, Företagsarkivet i Westerbotten.

12 Sockenstämmoprotokoll Nordmalings församling 1766–1862, Nordmalings kyrkoarkiv, sockenstämmoprotokoll, K I 1–3, Riksarkivet; Skrivelser Nordmaling 1820–1885, Handlingar angående folkskolor, G III a, Riksarkivet; Rapporter, Handlingar angående folkskolor, Folkskoleinspektörernas årsberättelser, G III ha, Riksarkivet.

13 *Berättelser om folkskolorna i riket 1861–1870*, afgifna af tillförordnade Folkskoleinspektörer (Stockholm: P.A. Norstedt och söner 1871).

har valts utan att för den skull definierats som konfliktytor i källmaterialet. Begreppet konfliktytor ska inte tolkas djupare än att vara ett spørsmål, en fråga som krävt ett svar, men som kunnat påverka relationen som helhet mellan berörda parter.

Även begreppet representanter används i artikeln. Begreppet används eftersom en sockenstämma, ett skolråd eller ett järnbruk i sig självt inte kan tala eller skriva. Begreppet ska läsas om just representanter för en instans eller organisation, exempelvis sockenstämman, skolrådet eller bruket, och bestod av individer som vid olika tidpunkter representerat dessa. Representanterna kunde variera eller bestå över tid.

De olika källmaterialen har därefter analyserats och triangulerats för att ge en så tydlig bild som möjligt om relationerna mellan Olofsfors Bruk och Nordmaling sockenledning rörande skolverksamheten. Detta har genomförts utifrån frågeställningarnas tre nivåer, en deskriptiv del om skolornas organisation i skoldistriktet, en diskussion om vilka konfliktytor som beskrivits inom skoldistriktet, samt en analys om vilka diskurser som framkommer vid analys av konflikterna. Tillsammans visar de på hur relationen mellan Olofsfors bruk och Nordmaling socken såg ut. Arkivmaterialet har därför strukturerats tematiskt utifrån de så kallade konfliktytor som upptäckts, detta för att kunna analyseras mot den aktuella periodens skolpolitiska och samhällsekonomiska kontext. För den andra och tredje forskningsfrågan har analysen genomförts med hjälp av diskursanalys och den kritiska diskursanalysens sociala praktik.¹⁴ Diskursanalys i detta sammanhang baseras på Ruth Wodaks och Michael Meyers historieanalytiska diskursperspektiv där de menar att forskning hela tiden pendlar mellan empiri (här: källornas berättelse) och teori (här: den diskursanalytiska kontextualiserande sociala praktiken) där den sociala praktiken/ kontexten skapar en bas för nyansering och tolkning av empirins berättelse.¹⁵ I detta fall utgör berättelserna från Nordmaling det mindre skeendet som sätts i perspektiv av den sociala praktiken/ kontexten för att kunna se vilka diskurser som uppkommer utifrån resultatets berättelser. I den kritiska diskursanalysens sociala praktik sätts alltså resultatet in i sin historiska kontext. För att få en bild av den sociala praktiken kontextualiserades resultatet i relation till exempelvis folkskoleundervisning, samhällsekonomi, samhällspolitik och bruksindustri vid studiens fyra tidsmässiga nedslag: åren runt 1816, 1843–46, 1858 och 1862.¹⁶

För fråga två har alltså de så kallade konfliktytorna definierats och analyserats med hjälp av ett historieanalytiskt diskursperspektiv där källornas berättelse har tolkats och berättats med stöd av den diskursanalytiska kontextualiserande sociala praktiken. För fråga tre har den tidigare analysen i fråga två tematiserats för att se vilka kluster av berättelser som ses, dessa har induktivt utmynnat i två större diskurser: den regionalpolitiskt-ekonomiska diskursen och den skolorganisatoriska och skollinnehållsliga diskursen.

Tidigare forskning

Forskningsfältet som behandlar relationer mellan förindustriella verksamheter, industrialisering och uppbyggandet av en grundläggande skolverksamhet under

14 Norman Fairclough, *Discourse and Social Change* (Cambridge: Polity, 1992), 78–96; Lina Spjut, ”Kritisk diskursanalys av ett läromedelsinnehåll,” i *Diskursanalys med utbildningsvetenskapliga perspektiv*, red. Angerd Eilard och Christoffer Dahl (Lund: Studentlitteratur 2021), 110.

15 Ruth Wodak and Michael Meyers, *Methods of Critical Discourse Studies* (London: Sage), 31–32

16 Fairclough (1992), 78–96.

1800-talet, har fått ett uppsving de senaste decennierna, ofta med koppling till industrialiseringens nya behov av humankapital. Relationen mellan storjordbruk och industrialisering har också varit i fokus i flera internationella studier.

Joerg Baten och Dácil Juif har studerat humankapital och grundläggande utbildning utifrån ursprunget till dagens olikheter i ekonomisk industriell och teknologisk tillväxt. De menar att länder, såsom de skandinaviska länderna, som tidigt satsade på uppbyggnad av humankapital genom investeringar i grundutbildning för arbetarbefolkningen, och därmed också övergick till kunskapsintensiv industri, än idag har ett tydligt ekonomiskt försprång. De menar att orsaker till att vissa länder inte investerade i humankapital berodde på samtida strukturella ojämlikheter, som har sin grund i exempelvis ojämn fördelning av lantegendom. Baten och Juif uttrycker att stora koncentrationer av jordägande hos få individer, har en mycket negativ inverkan på utbildning då utbildningsinsatser i strukturellt ojämlika samhällen inte belönas eftersom det inte heller finns en social mobilitet. Det finns med andra ord inga incitament för befolkningen att utbilda sig och heller ingen som är intresserad av att investera i utbildningsinsatser.¹⁷

Oded Galor, Omer Moav och Dietrich Vollrath har studerat hur andelen storjordbruk påverkade skolutvecklingen i USA i samband med industrialiseringen från 1820 och framåt. De menar att vid övergången från ett agrart samhälle till ett industrisamhälle ville industriägarna ha en mer utbildad arbetskraft, något som direkt motverkades av de stora jordbruksägarna vilka inte ville ha en rörlig arbetskraft. Detta resulterade i skillnader i utbildningsreformer som ännu idag syns i Nord- och Sydamerika, nu i form av humankapital och ekonomisk tillväxt. En liknande utbildningsmässig olikhet orsakad av tidigare ojämlika jordägarskap kan även ses i Japan, Korea, Ryssland och Taiwan, skriver författarna.¹⁸

Preussens utbildningsutveckling under 1800-talet är i fokus i en studie av Francesco Cinnirella och Eric Hornung. Resultatet visar att områden med en hög koncentration av stora jordbruk, dvs. äldre feodalområden, hade en signifikant lägre nivå av barn inskrivna i skolan i början av 1800-talet, medan de i slutet av seklet i stället hade ett mycket högt inskrivningstal i skolorna, detta trots att antalet skolor i området inte ökade. Författarna tolkar detta som en effekt av upplösandet av livegenskapen i Preussen. De tidigare livegna individerna hade fått en nyvunnen frihet, vilka inte heller hade någon tydlig anknytning till några särskilda yrken. Tillsammans medförde det att personliga önskemål och krav på utbildning fick utrymme. Att inte antalet skolor ökade bekräftar att ökningen av skolbarn berodde på individuella krav på utbildning.¹⁹

Sammantaget visar de tre studierna ovan att ojämlikt jordägande hindrade skolutveckling, men att industrialiseringen generellt inverkar positivt på skolutveckling. De visar också att om incitament till förändringar i levnadsvillkor fanns, ökade benägenheten att låta barnen gå i skolan.

17 Joerg Baten and Dácil Juif, "A Story of Large Landowners and Math Skills: Inequality and Human Capital Formation in Long-run Development 1820–2000," *Journal of Comparative Economics*, nr 42 (2014), 375–401.

18 Oded Galor, Omer Moav and Dietrich Vollrath, "Inequality in Landownership: The Emergence of Human-Capital, Promoting Institutions and The Great Divergence," *The Review of Economic Studies* 76, nr 1 (2009), 143–79.

19 Francesco Cinnirella and Eric Hornung, "Landownership and The Expansion of Education," *Journal of Development Economics* 121 (2016), 135–52.

Även rörande Sverige har tidigare forskning behandlat relationen mellan storjordbruk, industri och utbildning, men också vilka konflikter som tenderar ha uppkommit i relationerna runt folkskoleverksamheten. Jens Andersson och Thor Berger menar att Sveriges folkskoleväsende medförde att Sverige för tiden skapade ett humankapital som var högt i förhållandet till den faktiska ekonomiska utvecklingen för tiden. Deras resultat visar också att de lokala jordägareliterna i Skåne, vilka var studiens fokus, hade möjligheter att rösta ner alla beslut rörande skola, men de valde att låta bli, så även om de inte direkt bidrog till folkskolorna, motverkade de inte heller skolverksamheten. Därför frågar författarna sig varför den skånska jordägareliten – i ett internationellt perspektiv – ändå var relativt positiva till det svenska folkskoleväsendets framväxt. Som förklaring till detta föreslår författarna att jordägareliten bland annat ville ha fortsatt social kontroll när landsbygdsbefolkningen växte och såg därför skola som ett effektivt sätt att hålla barnen borta från ”gatan”.²⁰

Ovanstående studie visar att jordbrukareliten i Skåne inte engagerade sig i folkskoleverksamheten, men de accepterade den. I andra delar av Sverige ser vi att olika industrier, exempelvis sågverksindustri och järnbruksindustri, i vissa fall har varit mycket engagerade i folkskoleverksamheten, detta både före och efter folkskolestadgans tillkomst 1842. Att personer med finansiell styrka inom olika typer av förindustriell verksamhet, såsom olika bruk, sågverksbolag och storjordbruk även kunde få inflytande över detaljer inom kommunpolitik eller annan lokalpolitik i lyfts av flera forskare.²¹ Engagemanget i skolorna, var det dock mer olika med, nedan fokuseras på sågverk och järnbruk.

Christina Florin och Ulla Johansson har studerat relationen mellan undervisning och samhällsomvandling vid sågverksområdena runt Sundsvall vid industrialiseringen 1850–1919, detta med fokus på sex bolagsskolor som upprättades och underhölls av såverksägare i området. Florin och Johansson behandlar sågverkens intressen i skolväsendet och skriver att även om såverksägarna var ansvariga för ekonomi och skötsel av sina egna skolor, var de formellt inordnade under socknens skolväsende och därmed underställda domkapitel och folkskoleinspektion. Johansson och Florin har inget direkt konfliktfokus i sin rapport, men resultatet visar på konfliktytor rörande organiseringen av skolorna i ett område med stark befolkningsökning och mycket hög in- och utflyttning. Präster uttryckte problem med beräkningen av antalet undervisade barn och lärare klagade och uttryckte önskan om fler skolor och fler lärare för att klara arbetsbördan. Andra konfliktytor rör ekonomin, där skolstyrelserna var beroende av såverksägarnas välvillighet rörande skolexpansionen, vilket innebar att skolrådsledamöter var angelägna om att hålla bolagsägarna nöjda. Florin och Johansson sätter fingret på den komplexa relation som såverksägarna och skolstyrelserna hade rörande folkskoleväsendets expansion under 1800-talets tidiga industrialisering.²²

20 Andersson and Berger (2018), 1–28.

21 Joakim Malmström, *Herrskapen och den lokala politiken i Eds socken ca 1650–1900* (Uppsala: Uppsala universitet, 2006); Peter Aronsson, ”Bergunda kommunalstämmas stridbara historia 1862–1938,” i *Bergunda – en återblick*, red. Sven-Erik Årenäs, Kerstin Posse och Mats Nässert (Växjö: Tryckericentralen, 1999); Lars Nyström, *Potatisriket, Stora Bjurum 1857–1917: Jorden, makten, samhället* (Göteborg: Historiska institutionen, Göteborgs universitet, 2003); Alberto Tiscornia, *Statens, gudens eller böndernas socknar? Den socken-kommunala självstyrelsens utveckling i Västerfärnebo, Stora Malm och Jäder 1800–1880* (Uppsala: Uppsala universitet, 1992); Christina Florin och Ulla Johansson, ”Uppfostran på entreprenad,” i *Skilda lärohus*, red. Inger Nilsson (Lund: Dialogos, 1989).

22 Florin och Johansson (1984).

De flesta av den storskaliga sågverksindustrins skolor startade under 1800-talet, men redan under 1600- och 1700-talen anlade järnbruk skolor för arbetarnas barn i järnbrukssamhällen i Bergslagen.²³ Järnbruksskolor har bland andra studerats av Ingrid Nilsson som menar att järnbrukens tidiga skolverksamhet hade samma funktion som husbonden i hustavlans tid och att brukspatron hade plikt att se till att hans arbetare fostrades och tuktades. Nilsson lyfter också fram att en skola på så sätt skulle fostra in barnen i den sociala struktur som fanns på bruken.²⁴ Carin Bergström, som studerat järnbruksskolor främst ur ett lärarperspektiv menar att brukslärarna inte var skyldiga att undervisa andra barn än brukets barn, men att de ändå var välkomna i mån av plats.²⁵

Vid studiet av järnbruksskolor har fokus ofta legat på hur de finansierades, något som studerats av bland annat Madeleine Michaëlsson, Gunilla Klose och Johannes Westberg.²⁶ Klose studerade finansieringen av bruksskolorna tiden före 1842, Michaëlsson perioden 1850–1930 och Westberg har studerat skolhusens finansiering i Sverige.²⁷ Kloses och Michaëlssons resultat visar att bruken finansierade stora delar av folkskolornas kostnader inom bruksområdena och att detta skedde på många olika sätt, både i direkta ekonomiska bidrag i form av pengar, men även genom att upplåta lokaler för skolan eller att avlöna lärare.²⁸

De järnbruk eller järnbruksbygder med skolverksamhet som tidigare studerats är Upplands Lövsta (Leufsta), Österby bruk, Vattholma, Harg, Forsmark och Gimo, Västerås stift med bruksorter som exempelvis Riddarhyttan, Skinnskatteberg, Utersberg, Norrbärke, Söderbärke och Säfsnäs, Västerfärnebo i Västmanland, Limå bruk och Korså bruk.²⁹ Studierna ovan har fokuserat på lärare, finansiering och variationer i finansieringen, inte relationen mellan bruken och socknen, där bruken drev en skola medan socknen formellt ansvarade för all skolverksamhet inom socknens gränser. Nedan diskuteras studier som fokuserar på olika typer av konflikter som uppkom i samband med 1800-talets folkskoleexpansion.

Johannes Westberg har studerat 12 socknar runt Sundsvallstrakten 1840–1900 utifrån vilka typer av konflikter som uppkom i skoldistriktet för tiden. Westberg menar att det var vanligare att konflikterna rörde ekonomiska och politiska frågor än specifikt skolorganisationen. Vidare lyfter Westberg fram tidens röst- och skattesystem i socken- och kyrkostämman som problematiska och som en källa till konflikter

23 Josef S. Gralén, *Folkskoleinspektionen i Gävleborgs län 1861–1876* (Stockholm: Föreningen för svensk undervisningshistoria, 1953); Josef S. Gralén, *Folkskoleinspektionen i Örebro län 1861–1914 jämte kortfattad översikt före 1861* (Stockholm: Föreningen för svensk undervisningshistoria, 1958). Se också exempelvis Anders Florén, *Disciplinering och konflikt* (Uppsala: Acta universitatis Upsaliensis, 1987).

24 Ingrid Nilsson, "Folkundervisning i privatskolor – bruks- och vallonskolor," i *Skilda lärohus*, red. Ingrid Nilsson (Lund: Dialogos, 1989), 77.

25 Bergström (2000), 127–54.

26 Madeleine Michaëlsson, *Privata bidrag till folkskolan: Järnbruken och det svenska folkskoleväsendet 1850–1930* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2016); Madeleine Michaëlsson, "Privata bidrag till folkskolan," i *Utbildningens revolutioner: Till studiet av utbildningshistorisk förändring*, red. Anne Berg, Esbjörn Larsson, Madeleine Michaëlsson, Johannes Westberg och Andreas Åkerlund (Uppsala: SHED, 2017); Gunilla Klose och Johannes Westberg, *Folkundervisningens finansiering före 1842* (Uppsala: Uppsala Universitet, 2011); Westberg (2014).

27 Westberg (2014).

28 Klose och Westberg (2011); Michaëlsson (2016).

29 Dessa har i tur och ordning studerats av Michaëlsson (2016); Bergström (2000); Westberg och Klose (2011); Tiscornia (1992); och Nilsson (1989).

då folkskolesystemet var en lokal angelägenhet. De flesta konflikter som Westberg identifierade var mellan sockenbor och präster, eller mellan skolstyrelser och lärare.³⁰ Jakob Evertsson har i en studie av folkskoleinspektionen undersökt den statliga professionaliseringen av lärarkåren. Han menar att, trots att folkskoleverksamheten var en lokal angelägenhet, skickade staten ut inspektörer som indirekt förmedlade statens utbildningsstandard, vilket medförde att lärare fann sig fångade mellan statens krav och lokala krav. Detta påverkade lärarnas autonomi och underminerade deras profession, vilket innebar att relationerna mellan lärare och inspektörer på lokal nivå inte alltid var helt friktionsfria.³¹ Westbergs och Evertssons resultat visar på flera konfliktytor i folkskoleverksamhetens uppbyggande, exempelvis mellan lärare och skolinspektörer, respektive lärare och skolstyrelser, samt präster och sockenbor.

Westberg har också skrivit om lärares försörjningsmöjligheter under 1800-talet, där lärarlönen diskuteras utifrån nödvändigheten till andra försörjningsmöjligheter då ersättningen för undervisningen var låg och undervisningsåret kort. Även rörande lärares nödvändiga mångsyssleri uppkom diskussioner och konfliktytor, exempelvis lyftes det i läraretidningar och i press, men också av folkskoleinspektörer. Kritiken från inspektörerna gällde främst den tid som extrasysslorna tog anspråk på, vilket medförde att undervisningen kunde bli underordnad, gavs för lite engagemang eller blev mekanisk. Kritik lyftes också rörande vilka sysslor som var olämpliga (exempelvis bryggeriverksamhet) och lämpliga för lärare att utföra. Westberg lyfter också fram att den vanligaste "extrasysslan" var att lärare också innehade tjänsten som klockare, organist eller kantor i samma församling där de innehade lärartjänst. Många lärartjänster utlystes också som kombinerade med klockare, organist eller kantorstjänsten. Westberg menar att folkskoleväsendet i Sverige inte enbart bekostades av lokala skattesystem, utan även av att lärare kunde försörja sig genom extra arbeten på grund av de låga lönerna.³² Tidigare nämnda Bergström, såg i sin studie av lärares utbildning och tjänster i Uppland att utbildning av lärare innan 1842 ofta innebar en prästutbildning eller delar av en prästutbildning, samt att i valet av klockare var ibland sångrösten viktigare än dennes läs- och skrivkunnighet.³³ I Florin och Johanssons studie av sågverksskolor tas lönerna upp, men främst vilken försörjning en lärare skulle ha när denne inte längre kunde utöva sitt yrke. Stridigheter om pension, kombinerat med statliga regleringar om lärares behörighet och hur lärare skulle tillsättas uppkom i slutet av 1800-talet och blev sedan grunden till den slutgiltiga överlämningen av sågverkens skolor till att bli skolor i kommunal regi.³⁴ Kombinerade tjänster, extrasysslor, lärares utbildning och pensionsersättningar var med andra ord tydliga konfliktytor för tidens skolorganisation.

Olofsfors bruk, som är i fokus för denna fallstudie, har tidigare studerats ur andra perspektiv som exempelvis produktion, ekonomi och lönsamhet, maktbruk, kultur-

30 Westberg (2018a).

31 Jakob Evertsson, "School Inspection and State-Initiated Professionalization of Elementary School Teachers in Sweden 1861–1910," *History of Education* 51, nr 4 (2022), 500–21.

32 Westberg (2018b). Som exempel på hur vanligt det var med kombinerade tjänster skriver Westberg att år 1889 innehade 31% av de manliga folkskollärarna också tjänsten som klockare, organist eller kantor (1 724 av 5 602 lärare. Se Westberg [2018b], 35).

33 Bergström (2000), 153–54.

34 Florin och Johansson (1984), 17ff.

historia och övergång från järnbruk till sågverk.³⁵ Få tycks dock ha studerat skolan, undervisning eller relationer mellan socken och bruket rörande skolfrågor. Ola Raninge skrev på 1980-talet en licentiatuppsats om folkskollärarna i Nordmaling socken, där Olofsfors bruksskola ingår.³⁶ Raninges fokus ligger dock på lärarna i sig, inte vare sig Olofsfors bruksskola, organisationen runt skolverksamheten eller relationen mellan Nordmaling socken och Olofsfors bruksägare studerades.

Forskning om skolorna som drevs av Olofsfors bruk är sparsam, om inte obefintlig, likaså är forskning om relationerna mellan de som bar det formella ansvaret för skolverksamheten i Nordmaling socknen (skolstyrelsens ledamöter), samt Olofsfors bruksledning som drev skolor. För att fylla kontextuella luckor om Olofsfors bruk i sig och det samhälleliga sammanhang som bruket anlades i, samt drev skola i, följer härpå en bakgrund om Olofsfors bruk, som ett exempel på ett av de norrländska bruken under 1800-talet.

Olofsfors bruk: ett järnbruk längs den svenska norrlandskusten

Om vi ska sätta in Olofsfors bruk i en kontext av järnbruksindustrihistoria i Sverige, finns det några aspekter som gör att Olofsfors bruk, tillsammans med flera bruk längs norrlandskusten utskiljer sig från den traditionella järnhanteringen och dess villkor. Skillnader som beror dels på tiden för anläggning av bruket, dels på orsakerna till anläggandet på den geografiska platsen.

Flera bruk anlades längs norrlandskursen under 1700-talet och Olofsfors Bruk startades upp 1762.³⁷ Etableringen i norra Sverige genomfördes eftersom området hade rik tillgång på skog, vilket var en förutsättning för tillverkning av träkol som var järnbrukens huvudsakliga energikälla när det gällde att smälta och vidareförädla malmen. Eftersom den förindustriella järnindustrin i Bergslagen började få akut brist på användbar skog till kolning, etablerades flera järnbruk längs Norrlandskusten, förlagda i områden med mycket skog och dit skeppades järnmalm från Bergslagen. Norrlandskustens järnbruk etablerades med andra ord på grund av tillgången på skog, inte på grund av tillgången på malm.³⁸

Olofsfors är beläget i nuvarande Nordmalings kommun, och området hörde vid tiden för studien till Nordmaling socken.³⁹ Bruket var i privat ägo och bestod av själva Olofsfors huvudort, där järnet producerades, men liksom många bruk, infattades även flera byar runt bruket, där träkolning och odling var huvudsysslan.⁴⁰ Den tidens

35 Per Norberg, *Forna tiders järnbruk i Norr- och Västerbotten* (Stockholm: Almqvist och Wiksell, 1957); Rolf Sixtensson, "Olofsfors bruk: rapport," *Byggnadskultur*, nr 3 (1981); Lars Flodström, "Olofsfors bruk," *Byggnadskultur*, nr 1 (1986); Gudrun Jacobson och Cathrina Strandberg, *Olofsfors bruk 1762–1894* (Umeå: UTAB, 1992); Rolf Sixtensson och Nils-Eric Ericsson, "Nu bultar stångjärnshammaren i Olofsfors bruk," *Byggnadskultur*, nr 2 (1992); Jonas Fröberg, *Från järnbruk till idébruk: Olofsfors AB 250 år* (Nordmaling: Olofsfors AB, 2012).

36 Ola Raninge, *Folkskolans framväxt och lärarnas insatser i södra Västerbotten 1842–1942* (Umeå: Pedagogiska institutionen, Umeå universitet, 1988).

37 Jacobsson och Strandberg (1992).

38 Fredrik Olsson, *Järnhanterings dynamik: Produktion, lokalisering och agglomerationer i Bergslagen* (Umeå: Umeå studies in Economic History, 35, 2007); 88–99; Magnus Lindmark and Fredrik Olsson Spjut, "The Transformation of The Organic Energy System: The Swedish Perspective," *Historia Agraria*, nr 77 (2019), 64; Fröberg (2012).

39 Brytpunkten då socknarna övergick till att bli kommuner är 1862, se Magnusson (2016), 242.

40 Göran Rydén, *Hammarlag och hushåll: Om relationen mellan smidesarbetet och smedshushållen vid*

skattesystem innebar att bruket upptog skatt från sina byar, men betalade sedan själva skatt till Nordmaling socken. Denna organisering innebar att de byar som ingick i brukets ägo, också var brukets ansvar.⁴¹ Det tog tid för Olofsfors järnbruk att etablera sin järnbruksverksamhet, och även att bli en naturlig del av regionen. Bruket hade problem med bland annat vattentillgång, mängden tillverkat träkol på bygden och ekonomiska bekymmer med ägarskapet, vilket ledde till ett antal ägarbyten redan vid uppstarten.⁴²

Det geografiska läget och konsekvenser av den sena etableringen skiljer ut de norrländska bruken från bruken i Bergslagen, och sätter dem i en annan kontext än Bergslagsbruken. En annan skillnad är att Bergslagen hade ett eget lagsystem som reglerades av Bergsordningen, ett system som var anpassat till järnbrukens behov.⁴³ Detta lagsystem gällde inte vid Olofsfors bruk eftersom det geografiskt var beläget utanför Bergslagen. Den stora skillnaden är dock konsekvenserna av att Olofsfors bruk anlades relativt sent och i en redan existerande socken och region. I Bergslagen anlades ofta bruken först, därefter växte samhället och socknen upp i anslutning till bruket, vilket gav Bergslagens järnbruk en otvivelaktigt stark ställning i hela bygden och socknen.⁴⁴ Denna fördel saknade Olofsfors bruk, vilket invercade på relationen med socknen. En konsekvens av att bruket anlades vid en redan befintlig samhällsstruktur, var att sockenborna betraktade bruksfolket som avvikande och annorlunda eftersom brukets etablering innebar att brukets yrkesgrupper avvek från den annars relativt homogena bond- och torparsocknen. Som exempel på socknens motvilja mot bruksfolket var att de inte bereddes plats vid gudstjänsterna i Nordmalings kyrka. Kyrkbänkarna var reserverade för olika byars befolkning och ingen by ville dela sin bänk med bruksfolket. Bruksledningen tvingades söka stöd hos Konungens befallningshavare för att få sina arbetare insläppta i kyrkan. Kyrkan byggdes sedan ut, delvis för att rymma den nya befolkningen.⁴⁵

Förutom att Olofsfors och de flesta andra bruk längs norrlandskusten hade andra förutsättningar än bruken i Bergslagen, var 1800-talet också en tid av grundläggande förändringar av samhället. Till exempel pågick framväxten av nya näringar och det industriella genombrottet i slutet av 1800-talet. Samhällsförändringen ställde nya krav på offentliga institutioner såsom socknar och stat, vilket senare resulterade exempelvis i kommunreformen 1862, som syftade till att möta och organisera de nya framväxande behoven.⁴⁶ Landet stod också inför en stark befolkningsökning, agrara förändringar såsom skiftesreformerna, men också formaliseringar av sockenstrukturen och officiellt sanktionerad konfirmationsläsning.⁴⁷ Detta tillsammans

Tore Petrés brukskomplex 1830–1850 (Uppsala: Uppsala universitet, 1990), 50.

41 Mats Olsson, *Skatta dig lycklig: Jordränta och jordbruk i Skåne 1660–1900* (Lund: Gidlunds förlag, 2005).

42 Fröberg (2012), 7–19.

43 Bergs rätt gällde i Bergslagen och de hade domsmakt i både i civila mål och i mål som rörde bergs- och gruvhantering, det kunde vara allt från slagsmål till ekonomiska mål. För allvarligare brott som ex. dråp användes häradsrätten. 1852 avskaffades bergsordningen allmänna domstolarna instiftades. Olsson (2007), 88–99.

44 Olsson (2007), 39–44.

45 Manuskript från föredrag av Karl Hörnström hållet den 29/11 1967. Utdrag från Protokoll, correspondens, Olofsfors bruksarkiv, F1:20, Företagsarkivet i Westerbotten.

46 Magnusson (2016).

47 Bergström (2000).

föranledda diskussioner och debatter om en officiell skolreform eftersom skolor växte upp relativt ojämnt i Sveriges olika socknar vilket ledde till stora skillnader inom landet. Motivet bakom statens direktiv om folkskolorna, kan sägas vara att få en mer nationellt jämlik folkskola genom ett slags medborgerligt allmänbildningsprojekt, men också ett sätt att få social kontroll över den växande arbetarklassen och deras bildning.⁴⁸ Dock kom det decentraliserade skolsystemet att få lokala konsekvenser.

I denna brytningstid mellan ett traditionellt agrart samhälle och industrialisering etablerades Olofsfors bruk och skolorna i Olofsfors och Nordmaling organiserades och anlades, något som skapade nya typer av relationer och nya typer av potentiella konfliktytor.

I kommande avsnitt presenteras resultatet utifrån forskningsfrågorna om hur organisationen såg ut, vilka konfliktytor som uppträdde i resultatet och vilka diskurser om konfliktytor som syns utifrån resultatet.

Organisation och skötsel av skolorna

I Nordmaling socken fanns två etablerade fasta skolor före 1842. Den ena var en donationsskola anlagd vid Vallen, nära Nordmaling kyrka (Kyrkvallen), vilken drevs av socknen med hjälp av en donation om 1 500 kronor de erhållit utifrån ett testamente daterat 1796 av Jonas Malmberg.⁴⁹ Den andra skolan var den fasta skolan vid Olofsfors bruk som bekostades av bruksägarna. Donationsskolan kom från 1842 direkt att ingå i församlingens skolverksamhet, medan Olofsfors bruksskola fortsatte att drivas av Olofsfors Bruks ägare.⁵⁰

Donationsskolan, eller sockenskolan, hade under 1800-talets första decennier flera lärare, Kyrkoherde Olof Klockhoff, Nils Sillrén, Johan Lundström och Anders Sundin, Jakob Holmgren och Eric Olof Arcadius. Åren 1832–1834 ska socknens skola varit stängd på grund av missväxt.⁵¹ Någon sådan uppgift har inte hittats för Olofsfors skola, som vid tiden var nyöppnad.

Olofsfors Bruks skola grundades 1831, detta enligt Olofsfors bruks egen hemsida.⁵² Att bekräfta detta eller att hitta ett exakt datum har varit svårt, men uppgifter om att barnen på Olofsfors bruk fått sporadisk undervisning redan på 1780-talet finns.⁵³ Även mer svepande dateringar finns, som att Olofsfors hade en fast skola när folkskolestadgan började gälla, och att den första formella skolläraren kom till Olofsfors Bruk 1835, att han hette Sjögren och var bruksskolans lärare fram till 1839, då han avled och ersattes av Per Nordström.⁵⁴ Trots olika uppgifter, kan vi ändå konstatera att Olofsfors bruk hade en skola vid inrättande av folkskolestadgan 1842, men att det är lite osäkert exakt när den grundades, men troligen under första halvan av

48 Henrik Edgren "Folkskolan och grundskolan," i *Utbildningshistoria: En introduktion*, red. Esbjörn Larsson och Johannes Westberg (Lund: Studentlitteratur 2011), 103–19.

49 Bilaga till Protest till domkapitlet, Avskrift av Malmbergska testamentet från 1796, 27/11 1843, Handlingar angående folkskolor, Skrivelser Nordmaling, G III a, Riksarkivet.

50 *Sockenstämmoprotokoll* Nordmalings församling, 27/9 1843, Nordmalings kyrkoarkiv, sockenstämmoprotokoll 1834–1862, K I 3, Riksarkivet.

51 Raninge (1988), 42.

52 Olofsfors bruks hemsida, "Olofsfors bruk," <https://olofsforsbruk.nu/historia/>.

53 Jacobsson och Strandberg (1992), 79.

54 Bertil Boëthius, *Robertsfors bruks historia* (Uppsala: Almqvist och Wiksell 1921); Raninge (1988), 49.

1830-talet. År 1847 finns också en post utskriven i Bruksskolans Förlagskonto, vilket visar att bruksskolan var en fast post i brukets budget och avräkningar.⁵⁵

1839 byggdes en särskild skolbyggnad i Olofsfors, och enligt sockenstämmoprotokoll från 1843, startade Olofsfors bruksägare även en flyttande skola.⁵⁶ Den flyttande skolan var till för de barn som hade så långt till Olofsfors brukssamhälle att de inte regelbundet kunde gå i skolan, exempelvis kolare, bönder och andra som arbetade åt bruket, men inte bodde inne i Olofsfors brukssamhälle. Från 1843 ansvarade alltså Olofsfors bruk för driften av både en fast och en ambulerande skola. I socknen inrättas ambulerade roteskolor runt 1858.⁵⁷

1842 års folkskolestadga innebar ett stort ansvar och en stor kostnad för socknarna, något som togs upp i inledningen av denna artikel.⁵⁸ 1842 års folkskolestadga betydde inte så mycket för bruksskolorna i Bergslagen på ett organisatoriskt plan mer än att skolstyrelser inrättades. I skolstyrelserna i Bergslagen ingick som regel brukspatron, vilket innebar att inga förändringar för själva skolverksamheten skedde.⁵⁹ I Nordmalings fall rådde dock andra förhållanden eftersom brukspatron vid Olofsfors Bruk inte ingick i skolstyrelsen, istället var Brukets anställda inspektor Schjältz medlem i sockenstämman.⁶⁰ Schjältz fungerade i praktiken som en mellanhand mellan sockenstämman, skolstyrelsen och bruksägarna, men kunde inte ta egna beslut rörande bruket eller ge svar på frågor som uppkom under mötet, vilket kan ha påverkat den direkta relationen mellan socknen och bruksägarna.

Organisationen runt skolorna verkar ha varit åtskild, Olofsfors bruk skötte sina skolor, medan socknen skötte sina. I protokollen ser det endast ut som att samröret dem emellan har rört vissa ekonomiska frågor när någon (oftast socknens) verksamheter behöver byggas ut med fler skolor eller då skolornas resultat skulle rapporteras in till domkapitlet.

Dock kan inte diskussionen om relationerna mellan socken och bruk enbart starta med skolans statliga direktiv 1842, detta eftersom Olofsfors bruk var relativt nyetablerade i regionen, och det fanns flera sociala frågor att reda ut innan folkskoleinrättandet blev aktuell. Som tidigare nämnts, uppkom till exempel en konfliktyta rörande bruksfolkets rättigheter att beredas plats i sockenkyrkan, något som krävde Kongligt brev för att lösa.⁶¹ Relationen mellan Olofsfors bruk och Nordmaling socken inleddes i slutet av 1700-talet, och inledningsvis bytte också bruket ägare ett antal gånger. Det var också problem, konkurser och otillräcklig tillverkning av träkol, innan bruket utgjorde en mer stabil arbetsplats och aktör inom socknen.⁶² Huruvida denna problemfyllda start påverkade relationen mellan bruket och socknen vet vi inte, men sockenstämmoprotokollen vittnar om problem rörande befolkningsfrågor och försörjning nära femton år före den officiella bruksskolan i Olofsfors.

55 Kapitalbok 1847, Kapitalböcker, Olofsfors bruksarkiv, G11:4, Företagsarkivet i Westerbotten.

56 V-bottens museum, *Järnbruket i Olofsfors: På spaning: Skolverksamheten i Västerbottens museum*. (Umeå: Västerbottens museum 1993), 15; Sockenstämmoprotokoll Nordmalings församling, 29/10 1843, Nordmalings kyrkoarkiv, sockenstämmoprotokoll 1834–1887, K I 3, Riksarkivet.

57 Sockenstämmoprotokoll Nordmalings församling, 18/7 1858, Nordmalings kyrkoarkiv, sockenstämmoprotokoll 1834–1862, K I 3, Riksarkivet.

58 Se bland annat SFS 1842:18; Andersson and Berger (2018), 7.

59 Nilsson (1989), 80.

60 K I 3, Sockenstämmoprotokoll, 29/10 1843.

61 F1:20, Manuskript: Hörnström, 19/11 1967.

62 Fröberg (2012), 7–19.

Relationer och konflikter mellan socknen och bruksägare

Fyra händelser ur källmaterialen visar på att konfliktbetonade problem förekom. De rör i) fattigkassan och brukets invånare 1816, ii) kostnader för uppbyggnad av skolbyggnader 1843, iii) kostnader för lärarlöner i socknen 1858 och iv) skolornas skötsel och rapportering till Domkapitlet 1861.

Fattigkassan och brukets invånare

År 1816 lyfter socknen frågan om vilka personer som egentligen skulle få bidrag ur församlingens fattigkassa. Även om detta inte är direkt relaterat till skolan, visar det på att det tidigt fanns en viss friktion i relationen mellan Nordmaling socken och Olofsfors Bruk rörande sociala frågor och ekonomiskt ansvar.

Saken inleddes med att några äldre personer i Nordmaling framförde en klagan över att de fick bekosta fattighjon från både bruket (Olofsfors) och sågverken (Håksnäs och Djupsjö). De menade att arbetsplatserna drog till sig arbetare från andra delar av landet, vilka tog med sig sina gamla föräldrar som inte kunde försörjas fullt ut. De klagande menade att Brukets och sågverkens äldre personer belastade fattigkassan, trots att de egentligen inte tillhörde socknen, vidare menade de att Bruket själva skulle ha en egen fattigkassa.⁶³

[...] Då tid efter annan och det ärligen främmande folk och ofta gamla hitflytta till Olofsfors Bruk och dessa bliva oförmögna att sig själva livnära, falla åt socknen till last såsom fattighjon. [...] Olofsfors Bruk hädanefter måste få hava sin egen Fattigkassa under Disponentens vård, vartill alla de som må falla som samlas vid Bruket. Detta tro vi vara riktigt med Kongliga Bergsordningen. Vi veta åtminstone att så brukas på de flesta ställen.⁶⁴

Ansvariga för sågverken svarade på klagan med motförslaget att de var villiga att skjuta till skatt från sina upptagningsområden för att stärka fattigkassan. Dock kunde inget fast beslut tas eftersom Olofsfors bruk inte var representerade, disponenten skulle tillfrågas om motförslaget och hade att protestera inom utsatt tid ifall han misstuckte. Motförslaget innebar också att endast ”de som äro födda här i socknen eller tillkomma i ungdomen” och ärligt tjänat vid dessa arbetsplatser skulle få rätt att begagna fattigkassan vid sin ålderdom, om inte bruksdisponenten motsade sig lösningen.⁶⁵

Att Olofsfors dels låg en bit ifrån centrala Nordmaling, dels var relativt nya arbetsgivare i bygden verkar ha påverkat de äldre socknenbornas förtroende för bruket, något som också stämmer överens med Hörnström som menade att det fanns konflikter mellan socknenborna i Nordmaling och bruksfolket redan vid starten av järnbruket.⁶⁶ Att inte kunna lösa frågan direkt kan också ha ökat på irritationen.

Ovanstående klagan gäller brukets bristande ansvar över personer som ansågs vara brukets ansvar. Intressant är också att de klaganden hänvisar till Bergsordningen. Olofsfors hade genom Bergskollegiet fått privilegium att inneha järnproduktion

63 Sockenstämmoprotokoll Nordmalings församling, 25/9 1816, Nordmalings kyrkoarkiv, Sockenstämmoprotokoll 1766–1819, K I 1, Riksarkivet.

64 Ibid.

65 K I 1, Sockenstämmoprotokoll, 25/9 1816.

66 F1:20, Manuskript: Hörnström, 19/11 1967.

och var därigenom anslutna till Bergsordningen gällande produktionen, dock fanns inga regleringar eller lagstiftningar rörande sociala frågor eftersom bruket geografiskt låg utanför Bergslagen. Bergslagsbruken hade dock av tradition tagit ett socialt ansvar, då oftast för hela byn eller samhället som tillhörde bruket, och det torde vara detta sociala ansvar som klaganden hänvisade till.⁶⁷

Olofsfors bruk skiljer sig här mot järnbruken i Bergslagen. Som tidigare nämnts växte ofta samhällena och byarna i Bergslagen fram i anslutning till och även på grund av brukens lokalisering, vilket gjorde att socknen och bruket i stort var det samma. Längs norrlandskusten anlades ett bruk oftast vid ett redan existerande samhälle, vilket medförde två åtskilda samhällen.⁶⁸ I norra Sverige kom Bergsordningen att ge bruket privilegier som järnbruksproducent, men de sociala frågorna som kom naturligt och med egen lokal jurisdiktion i Bergslagsförsamlingarna, fanns inte i Olofsfors Bruk. Tydligt i konflikten är att klaganden inte ansåg att Olofsfors bruk tog sitt sociala ansvar. Förslaget i klagan var att arbetsplatserna skulle ha egna fattigkassor antogs inte, i stället lämnades ett motförslag om att pengar skulle skjutas till i kassan. Motförslaget kunde dock inte träda i kraft genast eftersom bruksägarna var tvungna att godkänna förslaget först, men då frågan inte tas upp i efterkommande protokoll, torde innebära att motförslaget godtogs av bruksägaren.

Kostnader för skolbyggnaders uppförande 1843–1846

1843 fattades beslut om att Nordmaling socken skulle bygga en ny skolbyggnad nära kyrkan i Nordmaling, vid den s.k. Vallen. Skolbyggnaden skulle förutom skolsalar innehålla lärarbostad. Sockenstämman beslöt också att läraren skulle lönas genom att förena organisttjänsten med skollärartjänsten och därmed kunna erbjuda en något högre lön för att få fler sökanden till tjänsten.⁶⁹

Olofsfors Bruks inspektor ville ha tillagt i protokollet att bruket själva skulle inrätta en flyttbar skola, och att de dessutom redan hade en fast skola i Olofsfors där bruket bekostade både skolor och lärarlöner. Därför skulle det vara tydligt i protokollet att skolbygget vid Vallen och Olofsfors skolor skulle vara helt skilda från varandra ekonomiskt.

Å ägarnas av Olofsfors Bruk, Herrar Pauli vägnar anmälde Herr Bruksförvaltaren P. Schjältz, det skulle för nämnde Bruk, underlydande verk, hemman och lägenheter en flyttbar skola inrättas vid vilken alla deras barn skulle njuta undervisning, som vid Brukets egendomar och lägenheter äro skattskrivna och skulle för detta ändamål nödiga rum å de ställen, där skolan kommer att hava sin stationer, vara att tillgå och behörigen antagen lärare att av Herrar Bruksägare lönas, vilka då i att vad undervisningsverket inom skolan vidkommer, så i anseende på omkostnader för skolbyggnader som lärares avlönande, ska från sockenmännen vara skilda. Förbehållande sig Herr Bruksförvaltaren Schjältz att efter tre veckor få lämna Herrar Bruksägarens definitiva svar härom.⁷⁰

⁶⁷ Olsson (2007), 39–44.

⁶⁸ Ibid.

⁶⁹ K I 3, Sockenstämmoprotokoll, 29/10 1843.

⁷⁰ K I 3, Sockenstämmoprotokoll, 29/10 1843.

Citatet ovan visar att bruksledningen tydligt ville att skolorna skulle drivas ekonomiskt avskilda från varandra. Orsaken till detta förbehåll i protokollet kan vara den ilska och motvilja som skolbygget mötte från sockenbefolkningen. Nordmaling sockens byamän hade gått samman i protester mot bygget av skolhuset, utvidgning och drift av sockenskola. De samlade fullmakter och skrev till domkapitel, kyrkoherde och sockenstämma, där de hänvisade till den MalMBERGSKA donationen och att det redan fanns skollokaler att begagna. De menade också att det inte fanns vare sig möjligheter eller vilja att bekosta skolan och de försökte även få sockenstämmans beslut ogiltigförklarat.⁷¹ Byamännens motvilja till utbyggnad av skoldrift, är en motsatt reaktion mot Preussens agrara befolkning som av egen vilja skickade barn till skolor som redan var överbefolkade.⁷² Detta kan visa på den självständighet som torpare och bönder hade i norra Sverige, i kontrast till de tidigare livegna i Preussen, men också på den starka tradition av hemskolning som fanns i Sverige.⁷³ I Nordmaling används den fria viljan till att protestera mot utbyggnad av en kostsam organiserad folkskoleverksamhet.

Saken löses genom att protesterna inte fick genomslag, bygget blev försenat och sockenstämman beslutade att 1846 låna 500 kronor till att färdigställa skolan.⁷⁴ Även här yrkade inspektör Schjältz på en särskild skrivning i protokollet, att Olofsfors bruksägare redan hade en fungerande och välskött undervisningsanstalt och ”icke deltaga till någon del i, det, nu beslutade lånet i ofvannämnda kassa”.⁷⁵

Lånet till socknens skolhus upprörde brukets representant i sockenstämman, som återigen ville ha det tydliggjort i protokollet att ekonomin för Olofsfors bruks skolverksamhet skulle vara skilt från socknens skolverksamhet. Konfliktytan löstes genom att tydligt särskilja Olofsfors bruk och Nordmaling socken rörande ekonomiska frågor.

Att lärartjänsten enligt protokollen 29/10 1843 skulle kombineras med organisttjänsten verkar inte ha upprört någon, detta trots att tidigare studier visar att kombinerade tjänster och mångsyssleri senare sågs som ett problem från såväl kyrkoherdar som folkskoleinspektörer.⁷⁶ I detta fall gjordes utlysningen redan 1843, och problemet uppmärksammas senare när erfarenheterna av kombinerade tjänster började göra sig gällande.

Kostnader för lärlöner i socknen

Även 1858 blev det diskussion rörande skolor och ekonomi mellan socknen och Olofsfors bruk. På sockenstämman 18 juli detta år beslutades att sex roteskolor skulle startas, detta utifrån en förordning om folkundervisningen från 1 april samma år. Av-

71 Protest till domkapitlet, 27/11 1843 (med 4 bilagor,) Handlingar angående folkskolor, Skrivelser Nordmaling, G III a, Riksarkivet

72 Cinnirella and Hornung (2016).

73 Egil Johansson, ”Mindre än minimum’: Den gamla hemläsningen och föräldrarnas ambitioner för barnen i ljuset av folkskoleinspektörernas berättelser 1861–68,” *Forskning om utbildning: tidskrift för analys och debatt*, nr 4 (1991), 33–34.

74 Svar på Protest till domkapitlet, 29/1 1844, Handlingar angående folkskolor, Skrivelser Nordmaling, G III a, Riksarkivet; G III a, Inlägg i diskussion, Protest till domkapitlet, 8/4 1844 (med 2 bilagor), Handlingar angående folkskolor, Skrivelser Nordmaling, Riksarkivet.

75 Sockenstämmoprotokoll Nordmalings församling, 19/4 1846. Nordmalings kyrkoarkiv, sockenstämmoprotokoll, K I 3, Riksarkivet.

76 Westberg (2018b); Evertsson (2022); Bergström (2000).

löning till roteskolmästarna skulle lösas dels genom en avgift för alla mantalsskrivna personer, dels via en avgift för varje elev som begagnade skolundervisningen.⁷⁷

Brukets inspektor Schjältz skickade in en klagan om beslutet till Härnösands Consistorium å bruksägarnas vägnar. I anförandet från inspektor Schjältz står att Olofsfors Bruk inte skulle behöva betala för roteskolmästare i socknen då de själva redan bekostade skolor.⁷⁸

Nordmalings pastor och sockenmän svarade på klagomålet att ”det deras mening aldrig varit, att Olofsfors Bruk, som håller egen folkskola, skulle för de under bruket skattskrivna personer deltaga uti den ifrågavarande avgiften för roteskolors inrättande”.⁷⁹

Inspektor Schjältz godtog detta.⁸⁰ Den 12 september 1858 skrevs också undantaget för Olofsfors bruk in i sockenstämmoprotokollet. Intressant här är också att om man läser om denna händelse i sockenstämmoprotokollen, är undantaget om Olofsfors bruk, inskrivet i beslutsprotokollet redan 18 juli 1858, detta med text ovanför ordinarie rad och med klammer ner till infogad text.⁸¹ Det ser ut som det är inskrivet senare, men det kan vi inte säkert säga.

Sockenstämmans mycket tydliga reaktion på inspektor Schjältz klagan och den lika tydliga rättelsen i protokollet är ett tydligt exempel på hur högt socknens representanter värderade att hålla bruksägarna på gott humör, då de, liksom skolstyrelserna i sågverkstäta Sundsvallsregionen var beroende av dessa industriers välvillighet, såsom Florin och Johansson skriver.⁸²

Återigen rörde konfliktytan sockenstämmans och bruksledningens ekonomi, denna gång lärarlöner. Lärarlöner har varit i fokus i tidigare studier, och då handlat om vilken utbildning de hade eller inte hade, eller pensionsersättningar.⁸³

I alla de tre ovanstående fallen påverkade samtidens skattesystem relationen mellan Nordmaling socken och Olofsfors Bruk. Det traditionella skattesystemet och organiseringen av allmänna utgifter byggde på ett relativt stabilt agrart samhälle. Skolexpansionen ökade kostnaderna för gemensamma tjänster (det offentliga) och utvecklingen prövade och utmanade den traditionella strukturen av församlingens åtaganden rörande vad vi idag skulle kalla kollektiva välfärdslösningar. Skattesystemet och det nära sammankopplade röstsystemet lyfts fram som en grund till konfliktyta i skolsammanhang av Westberg, och det är en diskussion som också berörs av Andersson och Berger.⁸⁴ I detta fall, liksom i det tidigare fallet, löstes dispyten genom att tydligt särskilja Olofsfors bruks och socknens ekonomiska ansvar.

Skolornas skötsel och rapportering till Domkapitlet 1862

År 1861 tillsattes de första statliga folkskoleinspektörerna. De hade tilldelats olika skoldistrikt i vilka de skulle besöka alla folkskolor. Utifrån inspektionen skulle de skriva en årlig rapport till ecklesiastikdepartementet som skulle vara offentlig hand-

77 K I 3, Sockenstämmoprotokoll, 18/7 1858.

78 F1:20, Utdrag från Härnösands consistorium, 24/8 1858.

79 Ibid.

80 Ibid.

81 K I 3, Sockenstämmoprotokoll, 18/7 1858.

82 Florin och Johansson (1984).

83 Westberg (2018b); Bergström (2000); Florin och Johansson (1984).

84 Westberg (2018b); Andersson och Berger (2018).

ling. För Västerbotten och Nordmaling socken blev den första folkskoleinspektören E.A. Rosenius, brukspredikant vid Robertsfors bruk.⁸⁵ Skolstyrelserna skulle också från 1861 lämna in två redovisningar från skolverksamheten i skoldistriktet, en, såsom tidigare med officiell statistik om undervisningen till domkapitlet, men nu också en som skulle lämnas till inspektörerna.⁸⁶

Nordmalings skolrådsordförande kyrkoherde Berlin var den som rapporterade till Domkapitlet och till folkskoleinspektören, och i en rapport daterad 21 oktober 1862, beklagade Berlin sig över att han inte kunde ge tillräckliga uppgifter vid inrapporteringen, vilket han skrev berodde på att han inte hade fullständiga uppgifter om Olofsfors Bruks skola.

Medeltalet av barnens skolgång, efter år osäkert, kan ej ens uppskattningsvis uppgivas då undervisningen i Bruksskolan endast en kortan tid fortgått och en del av bruksskolmästarna sakna skicklighet att föra en vederbörligen noggrann journal.⁸⁷

Han fortsatte rapporten med att skriva att Bruksskolmästaren ”ej alls äga önskvärd skicklighet eller förmåga.”⁸⁸ Kritiken vittnar om ett tydligt missnöje. Om denna rapport hann komma till folkskoleinspektör Rosenius kännedom innan hans egna besök i Olofsfors, vet vi ej, men vi kan läsa att folkskoleinspektör Rosenius besökte Olofsfors skola 23 oktober samma år. Rosenius rapport som sammanställdes i juni, ett halvår efter besöket, vittnar om helt andra förhållanden vid Olofsfors Bruksskola än vad Kyrkoherde Berlin skrivit i sin rapport. Rosenius skrev att ”takt och ordning är rådande inom denna skola” och att ”Läraren äger nit, drift och skicklighet i utövandena av sina ålägganden”. Rosenius verkar på det hela mycket nöjd med vad han ser i Olofsfors bruksskola.⁸⁹

Även långsiktigt verkar Olofsfors bruksskola ha fungerat bra eftersom Rosenius efterträdare Widén berömmar läsningen i skolan i den officiella folkskoleinspektionsrapporten 1864–1866: ”Serskildt vill jag få nämna Olofsfors skola, der barnen vid inspektionstillfället i September detta år [1866] läste så rätt och så väl, som jag kunnat önska det.”⁹⁰

Kyrkoherde Berlins klagomål gällde både det underlag som Berlin fått in från läraren, men också en direkt klagan på skolmästarens insatser som uttrycktes vara utan ”skicklighet och förmåga”. Vid folkskoleinspektörsbesöket i nära anslutning till klagomålet ges vi en helt annan bild av Olofsfors bruksskola.

Den stora oenigheten av hur läraren skötte Olofsfors bruksskola kan bero på flera saker. Berlin och Rosenius kanske helt enkelt tyckte olika, eller så skärptes skolan upp dagen för folkskoleinspektörens besök, men det kan också bero på oenigheter mellan kyrkoherden och läraren, eller mellan kyrkoherden och bruksägarna. Rela-

85 Johansson (1991), 28–43.

86 Ibid.

87 Uppgift rörande folkskolorna i Nordmalings församling 1862, 21/10 1862, Handlingar angående folkskoleinspektörernas årsberättelser, G III ha, Riksarkivet.

88 G III ha, Uppgift rörande folkskolorna i Nordmalings församling, 21/10 1862.

89 Folkskoleinspektör E. A. Rosenius rapport beträffande besök 23/10 1862 vid den fasta skolan vid Olofsfors bruk, 18/6 1863, Handlingar angående folkskoleinspektörernas årsberättelser, G III ha, Riksarkivet.

90 Berättelser om folkskolorna i riket 1864–1866 (1867), 25–26.

tionen mellan Olofsfors lärare och inspektör Rosenius verkar dock ha varit friktionsfri, ett resultat som kan kopplas till Evertssons studie där variationer sågs i relationen mellan lärare och inspektörer på den lokala nivån.⁹¹

Denna konflikt tar upp ett övergripande organisatoriskt problem rörande ansvar och insyn i skolverksamheten. Kyrkoherde Berlin hade ansvaret men upplevde att han inte hade tillräcklig insyn i Bruksskolan. Att lärare hamnade mellan skolstyrelser och statliga direktiv lyfts fram i tidigare forskning.⁹² Detta fall är ett exempel på en konfliktbetonad relation och det enskilda ägandet gör det mer komplext. Vi har en part som ekonomiskt och strukturellt styrde skolan (Olofsfors bruksledning), en part som ansvarade för dess verksamhet (skolstyrelsen och dess ordförande kyrkoherde Berlin), en part som kontrollerade de statliga direktiven (folkskoleinspektör Rosenius) och en som utförde undervisningen (läraren). Detta gör konflikten till en svår organisatorisk-politisk situation, som beror på det decentraliserade systemet, enskilda ägare och statliga kontrollanter.

Diskurser som kan utläsas av konfliktytorna i resultatet

Utifrån de fyra konfliktytorna framkommer två diskurser. Den första diskursen, där de tre första händelserna ingår (1816, 1843–1846 och 1858), utgör en regionalpolitisk-ekonomisk diskurs, där olika kostnader behandlas och diskuteras. Den sista händelsen (1862) utgör en skolorganisatorisk och skolinnehållslig diskurs, där kyrkoherde Berlin och folkskoleinspektörerna Rosenius och Widén har mycket olika uppfattning om kvaliteten på Olofsfors Bruksskola organisation och undervisningsinnehåll.

Den regionalpolitiskt-ekonomiska diskursen

De första tre händelserna: i) Oenigheten rörande fattigkassan och brukets äldre individer 1816: ii) Skolbygget vid Kyrkovallen 1843–1846, och: iii) Kostnaderna för lärarlönerna vid roteskolorna 1858, visar tillsammans att Nordmalings sockenstämma och Olofsfors bruk hade vissa oenigheter rörande ekonomi. Trots att den stående lösningen, att på olika sätt dela eller skilja brukets och socknens ekonomiska ansvar åt, skiljer sig de tre händelserna åt.

Vid det första tillfället är Olofsfors bruk relativt nyetablerat och det finns svårigheter rörande hur de äldre ska försörjas. Det äldre och förut fungerande systemet med att församlingen själva sörjde för sina äldre, ansågs ohållbart i och med de nya flyttningsmönstren som följde med den tidiga industrialiseringen, här i form av nya järnbruk och sågverk. Att det redan från järnbrukets start i området fanns konflikter mellan sockenborna och bruksfolket har berättats tidigare.⁹³ Rörande fattigkassan yrkades det på att något var tvunget att göras, och i detta fall resulterade det i att bruket och sågverket lade in egna belopp i församlingens fattigkassa, samt att det sattes upp regler för vilka som fick begagna kassan, vilket skulle både kompensera och reglera den nya situationen. I detta fall var det sockenbor som lyfte frågan och en gemensam lösning upprättades. Här separerades inte kassorna tydligt åt, trots de klagandens förslag om detta, i stället sattes regler upp för vilka som hade rätt

91 Evertsson (2022).

92 Westberg (2018a).

93 F1:20, Manuskript: Hörnström 29/11 1967.

att begagna kassorna utifrån storleken på brukets (och sågverkets) bidrag. Även om denna händelse inte handlade om skolan, är det ändå ett tydligt exempel på hur relationen och den regionalpolitiskt-ekonomiska diskursen visade sig.

De två senare fallen i denna diskurs inträffade efter folkskolestadgans införande och socknens offentliga uppdrag att sörja för och erbjuda folkskola till socknens barn. Vid båda tillfällena var det inspektor Schjältz, vilken företrädde bruksägarna, som agerade på sockenstämmobeslut rörande skolkostnader. Både bygget av skolhuset vid Vallen 1843 och lönekostnader för roteskollärare 1858 var konsekvenser av den kostsamma folkskoleförordningen. Skolstyrelsen tog beslut om att något behövde göras, varpå inspektor Schjältz opponerade sig mot beslutet och ville ha infört i protokollen att bruket inte tänkte vara med och betala detta.

Det intressanta här är egentligen hur sockenstämman gjorde någon slags avbön och på ett mycket tydligt sätt meddelar att det aldrig var deras avsikt att Olofsfors bruk skulle vara med och betala. Det visar på att de vill hålla sig väl med bruksägarna, något som också nämns i studien av relationerna mellan skolstyrelsen och såverksägarna i Sundsvall vid samma tid.⁹⁴ Det visar också på ett förhållande som liknade brukens position i Bergslagen, där bruksägarna var inflytelserika personer i socknen där de verkade. Även om detta inte var lika etablerat i Olofsfors som i Bergslagen finns här likheter. Även om inte Olofsfors deltog i kostnaderna för andra skolor än de i sitt område, finansierade de en egen fast skola och en flyttande, vilket är en tydlig likhet med Bergslagsbruken.⁹⁵ Det finns också flera olikheter, till exempel att Olofsfors ägare inte själva var medlemmar i skolstyrelsen, något som kan ha påverkat relationen i det sista fallet som handlar om skolans innehåll.⁹⁶

Diskursen om skolorganisation och skolinnehåll

Den tidigare diskursen handlade om relationer rörande ekonomi mellan sockenstämman och Olofsfors bruk. Denna diskurs handlar i stället om skolans innehåll och kvalitet, och hur relationen mellan sponsorn för skolverksamheten (bruksägaren), utföraren av undervisningen vid Olofsfors bruk (skolläraren), den ansvarige för folkskolan i socknen (kyrkoherden i egenskap av skolstyrelsens ordförande), och statens kontrollfunktion (folkskoleinspektören) såg ut. Statens direktiv rörande skolrådets inrapportering skapade konfliktytor, och när dessa rapporter (matriklar och journaler) inte inkom, beklagade sig kyrkoherden i sin rapport till domkapitlet. Han uttryckte till och med att skollärarna i Olofsfors var oskickliga och saknade förmåga att undervisa, samt att de inte hade skicklighet att föra journal över eleverna. Själva organisationen rörande inrapportering kan i sig ligga till grund för kyrkoherdens irritation, men också tidigare dispyter med bruket rörande skolverksamheten. Att bruksägaren, som faktiskt var ansvarig för skoldriften inte kritiserades, utan bara läraren, kan berott på en ovilja att kritisera den ekonomiskt starka bruksägaren. Att folkskoleinspektör Rosenius bara dagar senare besökte nämnd skola och i rapporten berömde Olofsfors brukskola, och att läraren beskrevs som både driftig och skicklig, är intressant. Hur kunde dessa två instanser haft så olika uppfattning om hur uppdraget från den statligt formulerade folkskolestadgan följdes? Hur påverkades denna

94 Florin och Johansson (1984).

95 Michaëlsson (2016); Westberg och Klose (2011).

96 Nilsson (1989).

händelse av de tidigare relationerna mellan representanter för Olofsfors bruk och representanter för Nordmaling socken?

Den regionalpolitiskt-ekonomiska diskursen innehåller flertalet av konfliktytor i denna studie, men även diskursen om skolorganisation och skolinnehåll berodde just på det organisatoriska som en konsekvens av den politiskt beslutade decentraliserade skolorganisationen. Detta överensstämmer med Westbergs resultat, att det var vanligare med ekonomiska och politiska konflikter än rena skolkonflikter.⁹⁷

Slutsatser: Olofsfors bruksägare och Nordmaling socken

De traditionella försörjnings- och befolkningsmönstren förändrades under 1800-talet genom befolkningsökning och nya näringsverksamheter, vilket tillsammans ledde till nya organisationsmönster. Hela folkskolesystemet är ett exempel på att samhället var i förändring. Folkskolereformen kom som ett svar på en efterfrågan av ökad kunskap grundad i en lång debatt av demokratisering och omvälvning. Staten styrde, ansvaret lades på socknar, vilket skapade decentralisering och otydlighet i organisation och styre. Skolan vid Olofsfors Bruk var ett exempel på denna förändring och studien visar på att ekonomi, och otydligheter i direktiv från staten skapade friktion och problem mellan bruket som privat aktör och Nordmaling socken som en offentlig aktör.

De två diskurserna ovan, den regionalpolitiskt-ekonomiska diskursen och den skolorganisatoriskt och skolinnehållsliga diskursen visar på hur de nya näringarna och det offentliga vävdes samman och påverkade varandra. Relationerna mellan representanter från socknen och den industriella verksamheten påverkade hur skolverksamhet bedrevs, och uppkomna problem löstes. Det går inte att bortse ifrån relationerna dem emellan vid studiet av privat finansierade folkskolor vid folkskolestadgans införande. Lösningen i Nordmaling verkar ha varit att tydligt separera organisationen för socknens och brukets kostnader.

Statens något tvetydliga direktiv av socknen som ytterst ansvarig för folkskoleverksamheten, samtidigt som de tillät och uppmuntrade privata aktörer, skapade friktion och problem mellan privata och offentliga aktörer. De konfliktytor som påvisats i tidigare forskning och som även tydligt återfunnits i denna studie är organisering av skola rörande inrapportering av antalet skolbarn och ekonomiförhållanden, där socknen visar exempel på att de var beroende av industriägarnas välviljighet, båda med likheter till Florin och Johanssons studie, samt konflikter mellan skolstyrelse eller kyrkoherde och lärare, något Westberg nämner i sin studie om Sundsvall.⁹⁸

Konflikterna i studien har visat på två diskurser, den regionalpolitiska-ekonomiska diskursen och diskursen om skolorganisation och skolinnehåll. Dessa kan kopplas till Westbergs studie om Sundsvallsregionen, där han identifierat att specifika sociala, ekonomiska och politiska konflikter är vanligare än skolfrågor i sig.⁹⁹ Även om den andra diskursen rör skola, handlar det inte om direkt undervisningsinnehåll, utom om organisatoriska problem som botten i en politik av decentraliserat skolsystem med statliga kontroller och direktiv.

En slutsats som kan dras är att relationerna mellan Olofsfors bruk och den be-

97 Westberg (2018a).

98 Florin och Johansson (1984); Westberg (2018a).

99 Westberg (2018a).

fintliga socknen Nordmaling har fler gemensamma nämnare med sågverksindustrin och socknarna runt Sundsvall, än vad de har med järnbruk och socknar i Bergslagen. Likheterna beror troligen på det geografiska avståndet till Bergslagen, och att både de norrländska bruken och sågverken i huvudsak etablerades runt 1800 vid redan befintliga socknar, medan socknarna i Bergslagen i många fall växt fram på grund av bruket, som funnits på platsen i sekler. När en förindustriell verksamhet flyttade till en ny region, kunde det ta tid att etablera sig moraliskt och socialt. Fler studier som rör relationer mellan utövare och ansvariga för skolverksamheten i denna brytningstid behövs, gärna med komparationer mellan olika industriella verksamheter i norra Sverige alternativt mellan norra Sverige och Bergslagen.

Vid en överblick av studiens syfte, *hur* relationerna såg ut mellan Olofsfors bruk och Nordmaling socken, samt de tre nivåerna av frågeställningar i artikeln, att visa på skolorganisation, konfliktytor och konfliktdiskurser, kan sägas att de tre första konflikterna som nämns berör det vi idag skulle inordna under offentlig verksamhet och kollektiva välfärdslösningar, något som vid denna tid ännu inte var under uppbyggnad, men som senare blir en del av den demokratiserings- och omvälvningsprocess som är i antågande. Relationen mellan Nordmaling socken och Olofsfors bruk var inte direkt fientlig, men visst fanns det konfliktytor och dispyter, men också rena konflikter, både mellan bruksägarna och socknen, men också inom socknen.

I denna brytningstid från agrart och förindustriellt samhälle, till ett mer utpräglat industrisamhälle, var det svenska folkskoleväsendet under uppbyggnad, och kanske hade inte folkskoleväsendet kunnat byggas med den hastighet det gjorde utan insatser från privata aktörer som exempelvis järnbruk och sågverk. För att Sverige skulle kunna nå det försprång i humankapital som bland annat Baten och Juif och Galor, Moav och Vollrath beskriver, kanske konfliktytorna mellan förindustriella och industriella verksamheter som exempelvis Olofsfors bruk, och skolstyrelser och socknar som exempelvis Nordmaling socken var en rimlig kostnad i sammanhanget.¹⁰⁰

About the authors

Lina Spjut is a Senior Lecturer of Education at the Department of Education, Umeå University, Sweden. Email: lina.spjut@umu.se

Fredrik Olsson Spjut is a Senior Lecturer of Economic History at the Unit of Economic History, Umeå University, Sweden. Email: fredrik.olsson-spjut@umu.se

100 Baten and Juif (2013); Galor, Moav and Vollrath (2009).

Referenser

Arkivmaterial

Företagsarkivet i Westerbotten

Olofsfors bruksarkiv

F1:20, Correspondens.

G11:4, Kapitalböcker.

Riksarkivet (Härnösand)

Nordmalings kyrkoarkiv

KI:1–3, Sockenstämmoprotokoll Nordmalings församling.

GIIIa, Handlingar angående folkskolor, Skrivelser Nordmaling.

GIIIha, Handlingar angående folkskolor, Folkskoleinspektörernas årsberättelser.

GIIIha, Handlingar angående folkskolor, Folkskoleinspektörernas årsberättelser.

Tryckt källmaterial

Berättelser om folkskolorna i riket för åren 1861–1863, afgifna af tillförordnade Folkskoleinspektörer (Stockholm: PA Norstedts och söner, 1864).

Berättelser om folkskolorna i riket för åren 1864–1866 afgifna af tillförordnade Folkskoleinspektörer (Stockholm: PA Norstedts och söner, 1867).

Berättelser om folkskolorna i riket för åren 1867–1868 afgifna af tillförordnade Folkskoleinspektörer (Stockholm: PA Norstedts och söner, 1869).

Berättelser om folkskolorna i riket för åren 1869–1871 afgifna af tillförordnade Folkskoleinspektörer (Stockholm: PA Norstedts och söner, 1872).

SFS 1842:19, *Kongl. Maj:ts nådiga stadga angående Folk-undervisningen i Riket*: Given den 18 Junii 1842.

Litteratur

Andersson, Jens, and Berger, Thor. "Elites and The Expansion of Education in Nineteenth-Century Sweden." *The Economic History Review* 72, nr 3 (2019), 897–924.

Aronsson, Peter. "Bergunda kommunalstämmas stridbara historia 1862–1938." I *Bergunda – en återblick*, red. Sven-Erik Årenäs, Kerstin Posse, och Mats Nässert. Växjö: Tryckericentralen, 1999.

Baten, Joerg, and Dácil Juif. "A Story of Large Landowners and Math Skills: Inequality and Human Capital Formation in Long-run Development 1820–2000." *Journal of Comparative Economics* nr 42 (2014), 375–401.

Bergström, Carin. *Skolmostrar och läsmästare: Lärare på landet före folkskolereformen 1842*. Stockholm: Nordiska museet, 2000.

Boëthius, Bertil. *Robertsfors bruks historia*. Uppsala: Almqvist och Wiksell, 1921.

Cinnirella, Francesco, and Eric Hornung. "Landownership and The Expansion of Education." *Journal of Development Economics* nr 121 (2016), 135–52.

Edgren, Henrik. "Folkskolan och grundskolan." I *Utbildningshistoria: En introduktion*, red. Esbjörn Larsson, och Johannes Westberg. Lund: Studentlitteratur, 2011.

Evertsson, Jakob. "School Inspection and State-Initiated Professionalization of Elementary School Teachers in Sweden 1861–1910." *History of Education* 51, nr 4 (2022), 500–21.

Fairclough, Norman. *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity, 1992.

- Florin, Christina, och Ulla Johansson. "Uppfostran på entreprenad." *Skilda lärohus*, red. Inger Nilsson. Lund: Dialogos, 1989.
- Florin, Christina, och Ulla Johansson. 'Alla dessa barnen', sågverksepoken och folkskolans historia i Skön 1850–1919. Umeå: Arbetsrapporter från Pedagogiska institutionen, Umeå universitet, 1984.
- Flodström, Lars. "Olofsfors bruk." *Byggnadskultur* nr 1 (1986).
- Florén, Anders. *Disciplinering och konflikt: Den sociala organiseringen av arbetet Jäders bruk 1640–1750*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 1987.
- Fröberg, Jonas. *Från järnbruk till idébruk: Olofsfors AB 250 år*. Nordmaling: Olofsfors AB, 2012.
- Galor, Oded, Omer Moav, and Dietrich Vollrath. "Inequality in Landownership: The Emergence of Human-Capital, Promoting Institutions and The Great Divergence." *The Review of Economic Studies* nr 76 (2009), 143–79.
- Gralén, Josef S. *Folkskoleinspektionen i Gävleborgs län 1861–1876*. Stockholm: Föreningen för Svensk undervisningshistoria, 1953.
- Gralén, Josef S. *Folkskoleinspektionen i Örebro län 1861–1914 jämte kortfattad översikt före 1861*. Stockholm: Föreningen för Svensk undervisningshistoria, 1958.
- Jacobson, Gudrun, och Cathrina Strandberg. *Olofsfors bruk 1762–1894*. Umeå: UTAB, 1992.
- Johansson, Egil. "'Mindre än minimum': Den gamla hemläsningen och föräldrarnas ambitioner för barnen i ljuset av folkskoleinspektörernas berättelser 1861–68." *Forskning om utbildning: tidskrift för analys och debatt* nr 4 (1991), 28–43.
- Klose, Gunilla, och Johannes Westberg. *Folkundervisningens finansiering före 1842*. Uppsala: Uppsala universitet, 2011.
- Lindmark, Magnus, and Fredrik Olsson Spjut. "The Transformation of The Organic Energy System: The Swedish Perspective" *Historia Agraria* nr 77 (2019).
- Lönnroth, Louise. "Kyrkoarkiven. Från medeltiden till idag." I *Den svenska socknen*. Stockholm: Riksarkivets årsbok, 2016.
- Magnusson, Lars. *Sveriges ekonomiska historia* (6e upplagan). Lund: Studentlitteratur, 2016.
- Malmström, Joakim. *Herrskapen och den lokala politiken i Eds socken ca 1650–1900*. Uppsala: Uppsala universitet, 2006.
- Michaëlsson, Madeleine. *Privata bidrag till folkskolan: Järnbruken och det svenska folkskoleväsendet 1850–1930*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2016.
- Michaëlsson, Madeleine. "Privata bidrag till folkskolan." I *Utbildningens revolutioner: Till studiet av utbildningshistorisk förändring*, red. Anne Berg, Esbjörn Larsson, Madeleine Michaëlsson, Johannes Westberg, och Andreas Åkerlund. Uppsala: SHED, 2017.
- Nilsson, Ingrid. "Folkundervisning i privatskolor – bruks- och vallonskolor." I *Skilda lärohus*, red. Ingrid Nilsson. Lund: Dialogos, 1989.
- Norberg, Per. *Forna tiders järnbruk i Norr- och Västerbotten*. Stockholm: Almqvist och Wiksell, 1957.
- Nyström, Lars. *Potatisriket, Stora Bjurum 1857–1917, Jorden, makten, samhället*. Göteborg: Historiska institutionen, Göteborgs universitet, 2003.
- Olsson, Fredrik. *Järnhanteringens dynamik: Produktion, lokalisering och agglomerationer i Bergslagen*. Umeå: Umeå studies in Economic History 35, 2007.

- Olsson, Mats. *Skatta dig lycklig: Jordränta och jordbruk i Skåne 1660–1900*. Lund: Gidlunds förlag, 2005.
- Raninge, Ola. *Folkskolans framväxt och lärarnas insatser i södra Västerbotten 1842–1942*. Umeå: Pedagogiska institutionen, Umeå universitet, 1988.
- Rydén, Göran. *Hammarlag och hushåll: Om relationen mellan smidesarbetet och smedshushållen vid Tore Petrés brukskomplex 1830–1850*. Uppsala: Uppsala universitet, 1990.
- Sixtensson, Rolf. ”Olofsfors bruk: rapport.” *Byggnadskultur* nr 3 (1981).
- Sixtensson, Rolf, och Nils-Eric Ericsson. ”Nu bultar stångjärnshammaren i Olofsfors bruk.” *Byggnadskultur* nr 2 (1992).
- Spjut, Lina. ”Kritisk diskursanalys av ett läromedelsinnehåll.” I *Diskursanalys med utbildningsvetenskapliga perspektiv*, red. Angerd Eilard, och Christoffer Dahl. Lund: Studentlitteratur 2021.
- Tisconia, Alberto. *Statens, godsens eller böndernas socknar? Den socken-kommunala självstyrelsens utveckling i Västerfärnebo, Stora Malm och Jäder 1800–1880*. Uppsala: Uppsala universitet, 1992.
- Westberg, Johannes. *Att bygga ett skolväsende: Folkskolans förutsättningar och framväxt 1840–1900*. Lund: Nordic Academic Press, 2014.
- Westberg, Johannes. ”A Conflicted Political Will to Levy Local Taxes: Inequality and Local School Politics in Sweden 1840–1900,” *Nordic Journal of Studies in Educational Policies* 4, nr 1 (2018a), 3–12.
- Westberg, Johannes. ”How did Teachers Make a Living: The Teacher Occupation, Livelihood Diversification and The Rise of Mass Schooling in Nineteenth-Century Sweden” *History of Education* 48, nr 1 (2018b), 19–40.
- Wodak, Ruth, and Michael Meyers. *Methods of Critical Discourse Studies*. London: Sage, 2016.
- Västerbottens museum. *Järnbruket i Olofsfors: På spaning: skolverksamheten i Västerbottens museum*. Umeå: Västerbottens museum, 1985.

Digitala källor

- Olofsfors bruks hemsida, ”Olofsfors bruk,” <https://olofsforsbruk.nu/historia/> (accessed May 24, 2022).